

◆ Ə d ə b i d ü ş ü n c ə l ə r

ANAR

«YAŞAMAQ HAQQI» TRAKTATINDAN FƏSİLLƏR

GÜNEY İŞIQLILARI

Mirzə Fətəli Axundzadə həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda və bütövlüklə İranda ictimai-siyasi fikrin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Böyük ədibin epistoliar irsində Zərdabiyə məktublarla yanaşı, Arazın o tayına, maarifçilərə - Mirzə Məlküm xana, Mirzə Yusif xana ünvanlanmış məktublar önəmli yer tutur. Bu şəxslərlə Axundzadə şəxsən tanış idi. Cənubi Azərbaycanın və İranın digər ünlü maarifçiləri, işıqlı insanları - Mirzə Əbdürrəhim Talibov-Təbrizi, Zeynalabdin Marağayi, Seyid Cəmaləddin Əfqani yazıçı ilə şəxsən tanış olmasalar da onun məfkurəsinin, əsərlərinin böyük təsiri altındaydılar.

Mirzə Fətəlinin komediyalarının təsiriylə Təbrizli Mirzə ağa dörd səhnə əsəri yazmışdı, beləliklə, İranda dramaturgiyanın ilk «qaranquşları» pərvazlanmışdı.

Şimali Azərbaycanın ilk maarifçiləri Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy, Həsən bəy Zərdabi Rusiyada təhsil almış, yaxud A.Bakıxanov və Mirzə Fətəli kimi rus mədəniyyətilə sıx bağlı olmuşdularsa, Mirzə Yusif xan və Mirzə Məlküm xan Parisdə oxumuş, uzun zaman Londonda yaşamışdılar. Onların əqidə və düşüncələri, əsasən, Avropa mütəfəkkirlərinin təsiri altında formalaşmışdı. Bu xadimlərin dünyabaxışında sırf türk özünüdərkli həlledici önəm daşmır.

Onlar özlərini ilk növbədə iranlı kimi qavrayırdılar. O taylı maarifçilər üçün İranın yeniləşdirilməsi ideyası səciyyəvidir. Onlar ilk növbədə müstəbidin tək hakimliyinə deyil, qanuna söykənən quruluşun yaranmasına can atırdılar. İranın şahlığı saxlamaqla konstitusion monarxiya kimi müasirləşməsinə arzulayırdılar. Yəni bu, mahiyyətcə Mirzə Fətəlinin "Aldanmış kəvakib"də göstərdiyi maariflənmiş hökmdar, ədalətli monarx-şah modeli idi. Mirzə Fətəlidən fərqli olaraq, onlar yeniləşməni də məhz İslam çərçivəsində görürdülər. Bu cəhətdən Panislamizmin banisi və nəzəriyyəçisi sayılan Seyid Cəmaləddin Əfqaninin ideyaları Mirzə Fətəlinin "Kamalüddövlə məktubları"nda və "Aldanmış kəvakib" əsərində ifadə olunmuş fikirlərə çox yaxındır. Yaxındır, am-

ma eyni deyil. Mirzə Fətəli də, C.Əfqani də Şərq ətalətinin əleyhinə, qabaqcıl Qərb elminin nailiyyətlərini mənimsəmək istəyində, çağdaşlaşmaq arzularında eyni mövqedə dururdular. Amma Mirzə Fətəli “Kamalüddövlə məktubları”nda bu istəklərə əngəl kimi dini görürdüsə, C.Əfqani, əksinə, bu yeniləşməni, dünya dəyərlərinə yiyələnməyi İslam dininin zəminində görürdü, C.Əfqaninin Şərq ruhuna, mentalitetinə uyğun olan ideal hökmdar modeli isə Mirzə Fətəlinin daha öncə yaratdığı bədii obrazı Yusif Sərracı xatırladırdı.

Cənub işıqlarının - Cənubi Azərbaycandan bütün İrana və İslam Şərqinə yayılan maarif şüalarının vaxt etibarıyla ilk təmsilçilərindən biri Mirzə Əbdürrəhim Talıbov-Təbrizi (1834-1911) idi. Talıbov-Təbrizi “Kitab yüklü eşşək”, “Əhmədin kitabı” adlı nəsr əsərlərinin müəllifidir və bunlar Z.Marağayinin “İbrahimbəyin Səyahətnaməsi” ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycanda və bütövlükdə İranda realist ədəbiyyatın ilk örnəkləri sayılır.

Qədim Roma yazıçısı Apuleyin “Qızıl eşşək” romanından Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin “Eşşəyin itməkliyi”nə qədər bu adı pis çıxmış, amma zəhmətkeş və dinc heyvan bir sıra ədəbi əsərlərin süjetində önəmli yer tutur. Ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatında insanın hissələrini heyvanların adından ifadə etmək təşəbbüsləri ilginçdir.

Lev Tolstoyun “Xolstomer” adlı atı insana xas problemlərdən danışır. Çexov hekayələrinin qəhrəmanları insanlar arasında həmdərd, həmdəm tapmayanda qüssələrini atla bölüşürlər...

Talıbov-Təbrizi də bu ədəbi üsuldən istifadə edərək, İranın ictimai və əxlaqi problemlərini eşşəyin diliylə nəql edir.

“Bir otlaqda çoxlu uzunqulaq ilə qaramal bir-birinə əzab-əziyyət yetirmədən otlayır. Bir kürsüdə iki nazirin əyləşməsi və yaxud bir məmləkətdə iki amirin hökmranlıq etməsi mümkündürmü?”

Bu sayaq atmacalar bütün əsər boyu səpələnib. Və belə atmacalar bu gün də son dərəcə müasir səslənir.

Demə, Roma tarixindən də xəbəri olan eşşək danışır:

“- Deyirlər ki, Roma dövlətlilərindən birisi ziyafətdə bir dəstə dostuna bülbül dilindən yemək veribmiş. Şairlər bülbülə dönərək, onun haqqında min dastan demişlər. İndi bu qədər sərvəti ola-ola yoxsulları çox pis halda görüb onlara rəhm etməyən belə adamlar haqqında necə dastan qoşmaq olar? Əgər keçmişdəki varlılar ifrat israfçılıq edirdilərsə, bunu öz eys-ışrətləri üçün öz evlərində edirdilər. İndiki varlılar isə, bundan əlavə yoxsullara öz şan-şöhrətini göstərməyi də qarşılarına məqsəd qoyur və beləliklə də onların qəlbine yoxsulluq dərdlərindən daha artıq dağ çəkirlər”.

Eşşəyin insan xisləti haqqında daha bir dəqiq müşahidəsi:

“Hadisələrin gedişi və bəxt bir şəxsi ali rütbəyə çatdıran kimi hər tərəfdən ona tərif yağışı yağır. Yaltaqlar olmadığı sifətləri ona nisbət verirlər, şairlər onun mədhi üçün qəsidələr yazırlar. Bu yeni parlayan şəxsə əlləri çatmayanlar isə məktub vasitəsilə onun tərifini yazıb yayır, o biçərəni cəhəlet və nadanlıq dalğaları qoynunda göyə qaldırırlar, başqa tərəfdən isə onun xoşbəxtliyinə həsəd aparırlar. Qədimdə böyük adamların həmişə sarayda təlxəkləri oldadı, onların işi baş verən qüsurları, eyibləri yaltaqlıq və məddahlıq etmədən deməkdən ibarət idi. İndi təlxək olmadığı üçün hamını öz eyiblərindən xəbərdar etmək peşəsini qəzetlər öz öhdəsinə götürmüşlər, amma nə fayda!”

Eşşəyin daha bir müdrik fikri:

«Pislik və ədavətin ən çox səbəbi ya lovğalıqdan, ya da öz zəifliyini hiss etmədən irəli gəlir. Ən çox o adamlar kin bəsləyirlər ki, özlərində həddən

ziyadə dahilik görürlərsə də, həqiqi qabiliyyət dərəcələrinin aşkara çıxmasından qorxurlar”.

Müəllif bu əsərində seçdiyi üsulu ardıcıl şəkildə davam edir, yəni doğrudan da real eşşəyin başına gələ biləcək hadisələrdən - necib və nanəcib sahiblərinə münasibəti, istidən-soyuqdan qorunması, aclıqdan-susuzluqdan əziyyət çəkməsi, hirsələnib zalım sahibinə şıllaq atması, ağır yükden yorulub səfalı bir yerdə ağnaması, anqırıb xeyirxah sahibini oğrular barədə xəbərdar etməsi və sair detallar oxucunun gözləri qarşısında doğrudan-doğruya bu məzlum heyvanın sərgüzəştlərini, yaşamaq tərzini canlandırır. Amma yazıçının məqsədi zooloji mətləblərdən söz açmaq deyil. Seçdiyi bu üslubla eşşəyin gözüylə insan davranışlarını göstərməkdir. Doğrudur, bəzi yerlərdə yazıçı ölçü hissəyə riayət etmir, eşşəyin monoloqları sanki ciddi siyasi xadimin, ya müdrik filosofun bəyanatlarıdır, amma hər halda müəllif qarşıya qoyduğu məqsədə nail olur - bu vasitəylə müasir cəmiyyətin qüsurlarını, bəzi insanlara xas olan naqislikləri açıb göstərə bilir. Yaşadığı dövrün tənqidi Talibov-Təbrizinin başqa bir əsərində “Əhmədin kitabı”nda daha sərt şəkildə ifadə olunmuşdur.

Zeynalabdin Marağayinin (1837-1910) “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” romanında Talibov-Təbrizinin “Əhmədin kitabı” xatırlanır və əsərin qəhrəmanı İbrahim bəy vətəni İrani sərt tənqid etdiyinə görə bu kitabı pisləyir. Amma İrana səfər edəndən sonra (əvvəllər Misirdə yaşamış azərbaycanlı İbrahim) Əbdürrəhim Talibovun kitabını pislədiyinə görə peşman olur və yazır: “Əhmədin kitabı” müəllifindən - müdrik erəndən mənə bağışlamasını fəqirənə xahiş edirəm, çünki öz üzdənirəq vətənpərvərliyimin səbəbindən onun haqqında bəd düşünürdüm. Yalnız indi, bu görkəmli insanın müdrik fikirlərinin bütün incəliklərini dərk edərkən mən deyə bilərəm ki, onun qəlbində həqiqi vətənpərvərlik alovu yanırdı”.

Cənubda, eləcə də Şimalda realist ədəbiyyatın və ictimai-bədii fikrin inkişafına Zeynalabdin Marağayinin “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” böyük təsir göstərmişdir. Əsər İranda, eləcə də Türkiyədə, Hindistanda, Cənubi Qafqazda, Orta Asiyada geniş yayılmışdı. Bertels qeyd edir ki, bu əsər “həyatın sosial tərəflərinin aydın ifadə olunduğu farsca yazılan ilk Avropa tipli orijinal romandır”.

Z.Marağayı özü romanı haqqında belə deyir: “Mən fəxr edirəm ki, ölkəmizin eyiblərini və nöqsanlarını aşkarlayan, göstərən və onların aradan qaldırılması üçün bütün səylərimi sərf etmiş ilk yazıçı olmuşam. Mən Avropa yazıçılarından etdiyi kimi etdim - əsarət, istismar və vətən oğullarımızın nadanlığı haqqında düz və açıq söz söylədim. Namaza çağıran müəzzin kimi, sübhədən xəbər verən xoruz kimi - xalqımızı oyatmağa çalışdım. Ədalətə səslədim. Mən şadam ki, əsərinin səhifələrində bərabərlik, azadlıq və qanun çırağı yandıra bilmiş birinci yazıçı olmuşam”.

Zeynalabdin Marağada - Azərbaycanın “ərzaq hasil edən ən iri şəhərində” (romanda deyildi ki) - anadan olmuşdur. “Səyahətnamə” farsca yazılsa da, müəllif öz türk mənşəyini vurğulayır, dəfələrlə soydaşları haqqında rəğbətə söz açır. Romanın qəhrəmanı İbrahim bəy Qahirədə uzun müddət yaşamış azərbaycanlı tacir oğludur. Qahirədə o, iranlı zəvvarlarla görüşüb söhbətləşir. Zəvvarlar ondan: “Bəs siz farscanı hardan bilirsiniz?” - deyər soruşur. Cavabında: “Mən iranlıyam, Azərbaycanlıyam” - deyir... Başqa yerdə:

“Sən türksən?”

“Bəli. Azərbaycanlıyam”. (!-A.)

1962-ci ildə Marağayinin romanı nüfuzlu “Literaturniye pamyatniki” seriyasında, SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşriyyatında rus dilində işıq üzü gördü. Bu nəşrə son söz yazmış A.M.Şoytov qeyd edir ki, “M.F.Axundovun “Hindistan şahzadəsi Kamalüddövlənin İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə üç məktubu və sonuncunun cavabları” adlı məşhur fəlsəfi əsəri bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, İranda da geniş yayılmışdı. “Kamalüddövlə məktubları”nın təsiri, şübhəsiz, “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”ndə də özünü göstərir və buna dəlalət edən yalnız müəlliflərin gerçəkliyə eyni cür tənqidi yanaşması, bir çox faktların və məişət detallarının üst-üstə düşməsi deyil, həmçinin bədii üsulların oxşarlığıdır”.

Zeynalabdin Marağayi və Mirzə Fətəli “Məlikül-şüəra”, “Şəmsi şüəra” elan olunan istedadsız qafiyəbazları eyni sarkazm ilə məsxərəyə qoyurdular. “Səyahətnamə”dən aşağıdakı səhnəcik belə bənzərsiz komizmə misaldır.

“Corabçının dükanı yaxınlığında əlində qələm, kağız tutub oturmuş bir nəfər gördüm. O, qarşısındakı oğlana arabir baxa-baxa nəse cızma-qara edirdi. Elə bilmişdim ki, gəncin portretini çəkən rəssamdı. Qələmli, kağızlı adamı qoca dükançıya göstərərək soruşdum: - Əmi, de görüm bu rəssamın ismi nədir?

Qoca gülüb dedi:

- Oğul, rəssam bildiyin şəkilçəkən yox, şairdi. Bu oğlan üçün şeir qoşur. Lap zəhləmi töküb bu həyasız şairlər! Gah biri, gah o birisi burada sülənir ki, nə var, nə var bu gəda üçün şeir yazsın...”

Cəlil Məmmədquluzadənin bir felyetonunda da şərqilərin bu «şairlik azarına», cızmaqaraçılığa eyni münasibəti görürük: «Şeir nəşəsilə məst olan şairlər tək bir Azərbaycanda deyil, Türkiyədən başlamış yer üzərində yaşayan cümlə müsəlman qələm sahibləri şairdirlər. Nə qədər ki, Qərbdə... eşq və məhəbbət şairləri azdırlarsa, o dərəcədə biz cənnətin hurilərini xəyal ilə qucaqlayan islam ümməti içində eşq və məhəbbət şairliyi günü-gündən artmaqdadır.

Onunçün də onlarda dünya mədəniyyəti tərəqqi tapmaqdadır, bizlərdə xəyalat “mədəniyyəti” şöhrət tapmaqdadır. Orda qələm sahibi öz fikrini sadəcə kağız götürüb ildırım sürəti ilə dünya və ələmə deyir, bizlər də sol ovcumuza kağız alıb gözlərimizi göyə axıdıb qafiyə axtarıq və məzmunu vəzn və qafiyəyə qurban gətirib şeir yazırıq...”

Bu son cümlələr sanki Marağayinin yazdığı səhnənin əyani mənzərəsidir.

Mirzə Cəlil dəfələrlə Marağayinin romanlarından sitatlar gətirmiş, 1906-1907-ci illərdə “Molla Nəsrəddin”in səhifələrində “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”nin süjetləri üzrə karikaturalar dərc olunmuşdur.

Panislamizmin ideoloji banisi və dinin erfarmatoru kimi tanınan məşhur mütəfəkkir və ictimai-siyasi xadim Şeyx Cəmaləddin Əfqani (1838-1897) Həmədan yaxınlığında, əsasən azəri türkləri yaşayan Əsədabad qəsəbəsində anadan olmuşdur. Əfqani ilə Parisdə yaxın ünsiyyətdə olmuş Əhməd bəy Ağaoğlu onun dilindən eşitdiklərini qələmə almışdır: “Valideynlərim Marağadandı, sonralar Həmədana köçmüşlər. Mən Həmədanda anadan olmuşam. Atamın işləri pozulduğuna görə Əfqanıstana köçməli olduq”.

Ağaoğlu yazır: “Cəmaləddin Azəri türkcəsini ana dili olaraq konuşuyordu”.

Əsərlərində dönə-dönə Azərbaycanın adını çəkir, “Azərbaycan hadisələri zamanında məmləkətdə qəhətlik və zülm hökm sürdüyünü”

bildirirdi. Təbrizdə xalqın qorxu içində yaşadığı günlərdə İran qəzetlərinin “Təbriz şəhəri və onun rayonları çox yaxşı haldadır” deyə yazdığına kinayə edirdi. İranda qəhətliyin yaranması və minlərlə Allah bəndəsinin tələf olması barədə yazarkən, Əfqani vurğulayır ki, ittihamları «bütün xeyirlərdən öz şəxsi mənafeləri üçün istifadə etməyə və çirkin yolla şəriətə zidd üsullarla Azərbaycan ölkəsinin yarısına sahib olmağa səy göstərən bəzilərinə aiddir».

C.Əfqaninin əsas ideyaları publisist məqalələrində əks olunmuşdur bu yazıların başlıqları da məzmunundan xəbər verir: «Milli birlik fəlsəfəsi və dil ortaqlığının həqiqi mahiyyəti», “Despotizm - tərəqqinin əsas düşmənidir”, “İslamda islahatlar”, “Millətdən kənar səadət, dil olmadan da millət yoxdur”.

İslamın həqiqi dəyərlərini dirçəltməyə çağıran Əfqani Qərb sivilizasiyasının çağdaş uğurlarına da yiyələnməkdə bir qəbahət görmür, “əgər Qərb vaxtilə Şərqdən bir çox elmi fənnləri əxz etmişsə, biz indi Avropaya üz tutaraq öz elmimizi qaytarırıq” - deyə düşünürdü.

“Həyatla bağlı olan elm və maarif heç bir vəchlə dinə zidd və müğayir deyildir”.

Əfqaninin fikrincə, İslam dini müasir elmlərin inkişafı üçün hər hansı başqa dindən daha çox imkanlar tanıyır. İslamın reformatloru kimi çıxış edən Əfqani bir müsahibəsində suala cavab olaraq, xristian dininin reformatloru Lüteri xatırlayır: “Quranın həqiqi ruhu azadxah və eləcə də, müasir fikirlərə uyğun gəlir, indiki nizam-intizamsızlığın İslam qanunlarına qətiyyənlə dəxli yoxdur. Bunlar nadan və cahil təfsirçilərin islama etdikləri əlavələrdir. Tarixi təkamül və inkişaf onların bu səhvlərini islah edəcək. Demək, bir müsəlman ziyalı və alimi Avropa demokratik məfkurəsinə tamamilə aşınmış olsaydı, o, Quranın təlimlərinə əsaslanaraq, xalqı müasir mütərəqqi demokratik məfkurələrlə tanış edə bilər. Bu iş isə Lüterin üzvləşdiyi maneələrlə üzvləşməz”.

Bununla belə, böyük din mütəfəkkiri dil amilini də unutmur. Əfqani belə qənaətə gəlirdi ki, “ana dilində olmayan elm və maarif hamının varına çevrilməz”. Fikrini açıqlayaraq yazırdı: “İnsanları bir-birinə bağlayan qüvvə iki vacib şeyi tələb edir; bunlar olmasa birlik də ola bilməz. Bunlardan biri məhz dil birliyi. Buna milli vəhdət də deyirlər, digəri din birliyi. Heç şübhə yoxdur ki, dil birliyi, yəni milli birlik dini birlikdən daha möhkəm və sabitdir. Çünki dil az müddət ərzində dəyişməyi və ya başqası ilə əvəz olunmağı qəbul etmir. Din isə belə deyil. Tarix göstərir ki, eyni bir dildə danışan bir millət min il ərzində öz dilinə ciddi xələl gətirmədən dinini dəyişir, başqası ilə əvəz edir. Buna görə də dil birliyindən yaranan əlaqə və ittifaqın təsiri dini əlaqələrin təsirindən daha güclüdür”.

Əfqani kimi İslam bilicisinin dilindən səslənən bu fikir çox mühümdür. Dil amilinin önə çəkilməsi milli şüurda ümmət anlayışından millət anlayışına keçidin ilk nümunələrindəndir. Bu baxımdan bütün Şərqlə xitab edən filosof Hindistanın dil probleminə də toxunur. Onun fikrincə, sanskrit, benqal dillərinə yaxın olan urdu dili Hindistanın rəsmi dili mövqeyinə çata bilər. Əfqani yazır: “Dediklərimdən belə çıxmasın ki, biz ingilis dilinin öyrənilməsinin əleyhinəyik. Əksinə, biz belə zənn edirik ki, ingilis dilini öyrənmək bir neçə cəhətdən hindlilər üçün vacibdir. Birincisi nəzərə almaq lazımdır ki, Hindistan hökuməti ingilis hökumətidir, nə qədər ki, məhkum millət hakim millətin dilini öyrənməyib, o zaman onların arasında normal münasibətlər, tərəflərin hüquq bərabərliyi mümkün olmaz, narazılıqlar, zülm və sitəm heç vaxt aradan qalxmaz”.

Əfqaninin yaşadığı dövrdə Britaniya müstəmləkəsi olan Hindistanın müstəqilliyindən söz açmaq real deyildi. Odur ki, Əfqani hakim ingilislərlə hindlilərin bərabər hüquqlu münasibətlər qurmasını, yerli dillərin də ingilis dili statusuna malik olmasını irəli sürdü, təklif edirdi ki, “Hind dili də Hindistanda rəsmi dövlət dili elan olunsun və bütün iclaslarda o dildən istifadə olunsun, bütün işlərdə, idarələrdə, Parlamanda hind dili ingilis diliylə bərabər tutulsun. Hindlilər inansınlar ki, onlarla ingilis milləti arasında ayrı-seçkilik yoxdur, tam əlaqə və rabitə yaradılmışdır, hakim-məhkum imtiyazları aradan qaldırılmışdır”.

Hindistanın böyük siyasi xadimi Cəvahirəl Nehru yazırdı: “XIX əsrdə Misirdə ən böyük islahatçı Səid Cəmaləddin idi (Əfqani bir müddət Misirdə yaşayıb çalışmış, Şərq, Avropa ölkələrində, Rusiyada, Amerikada da olmuşdu - A.) O, elə bir dini rəhbər idi ki, İslamı yeni dünyanın tələbatına uyğun olaraq müasirləşdirməyə çalışırdı. Seyid Cəmaləddin deyirdi ki, tərəqqinin bütün formaları müsəlman dini ilə uyğunlaşdırıla bilər. Onun İslamın dirçəlişi və yeniləşdirilməsi işində söylərilən, Hindistanda hind ənənələrinin yeniləşdirilməsi arasında ümumi məqamlar çoxdur”.

Şərq və Avropa ölkələrində, ABŞ-da, Rusiyada alimlər və siyasi xadimlərlə mühüm görüşlər keçirən Əfqani türk, ərəb, fars, fransız və rus dillərini mükəmməl bilirdi.

Böyük fransız alimi Renan Əfqaniylə görüşündən təəssüratı belə qələmə alır: “Şeyx Cəmaləddin ilə bundan iki ay əvvəl tanış oldum, indiyə qədər çox az adam üzərimdə bu qədər qüvvətli təsir buraxmışdır. Düşüncələrində sərbəst, əsil mərd xarakterli insandır. Söhbətimiz əsnasında İbn Sina ilə İbn Rüşdən birinin dirilib qarşıma çıxdığını hiss edirdim”.

Şeyx də Renan haqqında eyni hörmət və ehtiramla danışır, amma eyni zamanda onunla razılaşmadığı məqamları da açıq və məntiqli şəkildə izah edir.

Öz dini reforma ideyalarını Əfqani Rusiyanın, İranın və Osmanlı dövlətinin rəhbərləriylə görüşlərdə də dilə gətirirdi. Peterburqda rus çarı Aleksandrla görüşü zamanı çar ondan Şahla ixtilafının səbəbini soruşur. Cəmaləddin: Mən bu fikirdəyəm ki, şahı parlamən təşkil etməlidir, Şah isə buna razı deyildir.

Çar: Əlbəttə, Şah haqlıdır, kəndlilərin onun hökumətini idarə etməsinə o, necə razı ola bilər?

Əfqani sözünün üstündə durur: Mən bu fikirdəyəm ki, hər padşah üçün milyonlarla rəiyyətin onu sevməsi, ona düşmən olmasından, onun əleyhinə qiyam fərsətini gözləməsindən yaxşıdır.

Bu sözlərdən sonra Çar ayağa qalxıb söhbəti kəsir. Bu, o demək idi ki, bu söhbət çarı daha maraqlandırmır və bu qəribə qonaq çıxıb gedə bilər.

1899-cu ildə Parisdə Fransız İnqilabının yüz illiyi qeyd olunarkən bu mərasimə qonaq gəlmiş İran şahı Nəsrəddin Əfqaniylə görüşür və barışıq əlaməti olaraq onu İrana dəvət edir, Əfqani saf alim sadələvhlüyüylə bu dəvəti qəbul edib İrana qayıdır və dərhal başa düşür ki, bu dəvət onu daima nəzarətdə saxlamaq üçün lazım imiş şaha. Bu epizod Cəfər Cabbarlının «Nəsrəddin şah» pyesində bədii cəhətdən canlandırılır. Nəsrəddin şah Əfqaninin sözlərini, islahat təkliflərini diqqətlə dinləyir, onunla razılaşıır, alim gedəndən sonra göstəriş verir ki, onu həbs etsinlər və öldürsünlər. Amma həyatda olduğu kimi, Cəfər Cabbarlının pyesində də məhz Nəsrəddin şahın özünə qəsd olunur. Pyesdə şahın qətl olunması haqqında qərarı

Cəmaləddin Əfqaninin (əsərdə öz adıyla çıxış edir) başçılıq etdiyi fədailər təşkilatı qərar verir.

Türkiyə sultanı Əbdül Həmid də etiraf edir ki, "Cəmaləddin Əfqanini yaxından tanıyıram, Misirdə bulunurdu, təhlükəli bir adam idi... İstanbula çağırıdım, gəldi və bir daha İstanbuldan ayrılmasına izin vermədim".

Sultanın örtülü şəkildə "İstanbuldan ayrılmasına yol vermədim" sözləri eslinədə Əfqaninin məhbəsə atılması deməkdi. Ömrünün son məktubunu da məhbəsxanadan yazıb:

"Mən bu məktubu sizə həbsxanadan yazıram və indi dostlarımla görüşməkdən məhrumam. Artıq nə azadlığa ümidim var, nə də yaşamağa. Amma nə tutulmağımdan kədərlənirəm, nə də öləcəyimdən qorxuram. Mənim üçün belə həbs də xoşdur, belə ölüm də. Mən özüm kimlərinə azadlığı naminə öldürüləcəyəm. Lakin bircə ona təəssüflənirəm ki, əkdiklərimi biçəmmədim, bəslədiyim arzulara çatmadım. Qəddarlıq qılıncı qoymadı ki, Şərq xalqlarının oyanmasını görə... Lakin onlar başa düşmərlər ki, fikir sahibini məhv etmək onun fikirlərini məhv etmək vasitəsi ola bilməz. Həyatın özü haqq sözləri əbədi olaraq öz səhifələrinə həkk etmişdir".

Məktubunun son sözləri nəsilərə çağırış kimi səslənir:

"Bacardığınız qədər bu hakimiyyəti bünövrəsindən dağıtmağa səy edin. Elə edin ki, sizinlə başqa xalqlar arasında mövcud olan maneələri aradan qaldıra bilərsiniz. Mövhumatçılara uymayın".

Sovet dönəmində uzun illər boyu Cəmaləddin Əfqaninin adı, fəaliyyəti və əsərləri Azərbaycan oxucularına məlum deyildi. İlk dəfə onun haqqında tədqiqat aparan və kitabını nəşr edən görkəmli alimimiz Şamil Qurbanov qeyd edir ki, Əfqani İstanbul Universitetində Anadolu türkcəsində, Bakıda Azərbaycan türkcəsində, Peterburqda rusca, Parisdə fransızca danışdığı məlumdur. Cəmaləddin Əfqaninin Bakıda olması barədə 1889-cu ilin 30 oktyabr və 11 noyabr saylarında "Kəşkül" qəzetində də məlumat dərc edilib. Şimali Azərbaycanın görkəmli siyasət və ədəbiyyat adamları Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə bu böyük alim haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər. 1911-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə onun "Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti" əsərini fars dilindən çevirmiş və İstanbulda çap etdirmişdir.

Əfqanini elmi və fəlsəfi irsi, şübhəsiz, başqa Şərq xalqlarının da mənəvi sərvətidir, amma onun fəaliyyəti ilk növbədə İran və Azərbaycanın milli düşüncəsinin formalaşmasında, ümmətçilikdən millətçiliyə keçid kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əgər XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin ilk onilliklərində Şimali Azərbaycanın Cənuba mədəni və mənəvi təsiri Mirzə Fətəli Axundzadənin, Həsən bəy Zərdəbinin, Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı ilə bağlı idisə, XX əsrdə artıq Nəriman Nərimanov, Məmməd Əmin Rəsulzadə İranın siyasi həyatında mühüm rol oynayırlar. Bura Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalının Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində buraxılmış nömrələrini də əlavə etsək, istər, İrana Konstitusiyaya vermiş Səttarxan Məşrutəsinin, istər, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin "Azadistan" hərəkatının mənəvi mənbələri Şimaldan gələn çağırışlar idi. Bu çağırışlarla Cənubun özündən Talibov-Təbrizinin, Zeynalabdin Marağayinin, Cəmaləddin Əfqaninin, Mirzə Həsən Rüşdiyənin maarifçi fəaliyyətləri səsleşirdi. Bu ideyalar daha sonralar Tağı Əraninin, Seyid Cəfər Pişəvərinin siyasi və publisistik əməlləriylə davam etdirildi. Odur ki, 1945-46-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda başlanan milli oyanışı yalnız sovet siyasətiylə və sovet

qoşunlarının İranda yerləşməsiylə bağlamaq düz deyil. Bu milli oyanışın kökləri hər iki taylı Azərbaycanın yüz il əvvəllərdən başlayan milli-mədəni intibahıyla bağlıdır. Mirzə Bala Məmməd zadənin düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bu ya digər dərəcədə fikir babaları sırasında Mirzə Fətəlidən Zərdabiyə, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Sabirdən Əlibəy Hüseynzadəyə, Əhməd bəy Ağayevə qədər ziyalılar pleyadası vardısı, Cənubi Azərbaycanda müstəqillik və müasirlik arzuları Talıbov-Təbrizdən, Zeynalabdin Marağayidən, Cəmaləddin Əfqanıdən gələn işqlarla bağlıdır...

“DİLDƏ, FİKİRDƏ, İŞDƏ BİRLİK”

Mirzə Fətəli Axundzadənin və Həsən bəy Zərdabinin ideyaları Azərbaycandan kənarda da davam etdirildi.

Kırım-tatar yazıçısı, publisist və ictimai xadimi İsmayıl bəy Qasprinski (1851-1914) Baxçasarayda “Tərcüman” adlı ümumtürk qəzetini nəşr etməyə başladı və yeni tədris metodunun - “üsülü-cədid”in təməlini qoydu.

Tarix elmləri doktoru, professor M.A.Usmanov İ.Qasprinskinin (Qaspralının) “Rusiya və Şərqi” kitabının ön sözündə yazır: “Faktiki olaraq o, Rusiyanın müsəlman xalqları arasında bütöv bir maarifçilik hərəkatı - “cədidçiliyin” yaradıcısı, həm ideoloqu, həm də praktik təşkilatçısı idi... Dünyəvi maarifçiliyin yeni və ən ali mərhələsi olan cədidçilik öz mədəni-mənəvi universiallığı ilə bu xalqların hər birində milli hissini, yəni türk özünüdərkini soy ümumiliyi içində yaranması və inkişafına təkan vermişdir”.

Yalnız Kırım tatarları deyil, Rusiyanın başqa türk xalqları da İ.Qaspralını ağsaqqal, millət atası, ulu ustad kimi qəbul edirdilər.

İsmayıl bəy həyat və fəaliyyət qayəsini türk xalqları üçün irəli sürdüyü məşhur “Dildə, fikirdə və işdə birlik” şüarında ifadə edirdi.

“Tərcüman” qəzetinin dil üslubuna gəldikdə, İ.Qasprinski yaradıcılığının araşdırıcısı, tanınmış şərqşünas A.Beninqston yazır: “Bu dil başlıca olaraq sadələşdirilmiş türk dilinə əsaslanır və mümkün qədər ərəb və fars dillərindən arıqlanmış, beləliklə, Balkanlardan tutmuş Böyük Çin səddinədək, yaxud Qasprinskinin xoşladığı təbircə desək, “Boğaziçi qayıqçılarında Kaşqar dəvəçilərindədək”, bütün türk xalqları tərəfindən anlaşıla bilərdi”.

Və məhz bu məziyyətinə görə, Beninqson qeyd etdiyi kimi, «Tərcüman» Rusiya imperiyasının və Türkiyənin qabaqcıl xadimlərinin diqqətini cəlb etmişdi. Onların arasında ən məşhurları Yusif Akçura, Ramiyev qardaşları, Əhməd Sədri Məqsudi, Rizaəddin Fəxrəddin, Firidun bəy Köçərli, Ələkbər Rəfibəyli, Nəriman Nərimanov, Osman Akçokraklı, Əhməd Ozanbaşı, Həsən Səbri, İbrahim Fəhmi, Fuad Köprülü, Ziya Göyaly, Əhməd Muxtar Paşa, eləcə də başqaları var».

Düzü, bu şərəfli siyahıda ulu babam Ələkbər Rəfibəylinin adını görüb qürur duydu, amma indiyədək “Tərcüman”da onun məhz hansı yazılarının çıxdığını öyrənə bilməmişəm.

Mənim iş otağımda asdığım fotosəkil - ixtiyar yaşında olan Həsən bəy Zərdabi, yetkinlik dövründə İsmayıl bəy Qasprinski və cavan Əlimərdan bəy Topçubaşov (Həsən bəyin kürəkəni) - rəmzi mənə daşıyır. Mirzə Fətəlinin, Zərdabinin türk aləmində başladıkları maarifçi, mütərəqqi-demokratik və milli vətənpərvər fəaliyyətə yeni mərhələdə İ.Qasprinski və Ə.Topçubaşov davam etmişlər. Rusiya Müsəlmanlarının Birinci Qurultayında sədr Qas-

prinski, müavini Topçubaşov seçilmişdilər, İkinci qurultayda sədrlik artıq Əlimərdan bəyə həvalə edilmişdir. (Sonralar, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Əlimərdan bəy soyadını “Topçubaşı” kimi göstərirdi).

İsmayıl bəy Qasprinski alovlu vətənpərvər olmaqla yanaşı, həm də ayıq-sayıq və ehtiyatlı siyasətçi idi. O, bir çox fikirlərini üstüörtülü, “Ezop diliylə” bildirir, mətəlin həqiqi mənasını pərdələməyi bacarırdı.

Məsələn, “Rusiya müsəlmanlığı” məqaləsində yazırdı: “500 il əvvəl “Kulikovo çölü”ndə müsəlman xalqlarının, o cümlədən türk-tatar xalqlarının Rusiya tərkibində müqəddəratı həll olundu. Düşünürük ki, əvvəl-axır Rusiya cümlə türk-tatar xalqlarını öz qoynuna alacaqdır. Beləliklə, gələcəkdə, ola bilsin, lap yaxın gələcəkdə Rusiya böyük müsəlman məmləkətlərinin birinə çevriləcək, bütün bunlar, mənim zənnimcə, onun xristian ölkəsi kimi önəmini heç də azaltmayacaq».

O gündən bu günə qatı rus millətçilərinin qorxduqları da elə budur.

Göründüyü kimi, İsmayıl bəy üstüörtülü şəkildə Rusiyanın gələcəyinin türk-tatar xalqlarıyla münasibətindən asılı olacağını sezdirdi. Bu düşüncə hardasa bu gün rusların da, qeyri-rusların da tərəfdar çıxdıqları Avrasiya ideyaları ilə səsleşir. Halbuki, vaxtilə fəaliyyətini imperiya üçün təhlükəli, özünü isə “Türkiyə agentı” sanaraq rus şovinistləri Qasprinskiyə sızma-boğmaya salırdılar. Türkiyədə isə bəziləri onu “rus casusu” sayırdı..

Parisdə İsmayıl bəy böyük rus yazıçısı İvan Sergeyeviç Turgenevlə tanış olur. Turgenev cavan tatar maarifçisinə dəstəyini əsirgəmir.

1910-cu ildə nüfuzlu Fransa jurnalı “Revu dö Mond Müsulman” Qasprinskiyə Nobel sülh mükafatının verilməsi barədə təklif irəli sürür.

Öz vətəninə isə o, fanatik müsəlman ruhanilərinin tənələrinə məruz qalırdı. Heç vaxtla dinə, təhsilə islahatçı görüşlərini ona bağışlamırdılar. Qasprinskiyə böyük hörmət bəsləyən Mirzə Cəlil “Molla Nəsrəddin»də mollaların İsmayıl bəyə hücumunu təsvir edən karikatura dərc etmişdi.

Qasprinski Azərbaycandakı məsləkdaşları Zərdabi, Topçubaşov, Nərimanov və başqalarıyla dostluq əlaqələri saxlayırdı. N.Nərimanov hələ Odessada təhsil aldığı illərdə İsmayıl bəyi ziyarət etmişdi. Böyük ehtiram bəslədiyi bu insanın ölüm xəbərini ürək ağrısı ilə qarşılayan Nərimanov İsmayıl bəyin xatirəsinə həsr etdiyi məqaləsində acı kədərlə yazırdı: “Qasprinski unudan xalqlar bir başdaşı qoyub üzərində bu sözləri yazmalıdır: “İsmayıl bəy kimi qəhrəmanı unutmuş millət özü də qeyb oldu”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri və görkəmli xadimi Nəsiyyə Usubbəyov İsmayıl bəyin qızıyla evlənmişdi.

ÜMMƏTDƏN MİLLƏTƏ

XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ictimai fikri 1905-ci il Birinci Rusiya inqilabından sonra geniş nəşr olunmağa başlayan milli mətbuatımızın ətrafında formalaşırdı. Hələ XIX yüzillikdə “Əkinçi”nin ardınca qısa müddət Səid Əfəndi Ünsizadənin redaktorluğu ilə “Ziya” qəzeti (1879-cu ildə; bir il sonra “Ziyayi Qafqaziyyə” adlanmış) və onun qardaşı Cəlil Ünsizadənin başçılığı ilə “Kəşkül” qəzeti (1883-1891) buraxılmışdı. “Kəşkül”də yeni dövrdə ilk dəfə olaraq “Azərbaycan” sözü ölkə və millət adı mənasında işlənir.

XIX-XX əsrlərin qovşağında Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları “millət” və “ümmət” anlayışları arasındakı fərqi dəqiq göstərmişlər. “Kəşkül” qəzetində

(1890-cı ildə) “azərbaycanlı” adıyla imzalanmış felyeton dərc edilmiş, soydaşımızın əcnəbi ilə mükaliməsi verilmişdir:

“- Siz hansı millətdəsiniz?

- Mən müsəlmanam.

- Yox. Mən milliyyətinizi soruşuram. Din ayrı şeydi, millət ayrı. Anladım ki, müsəlmansınız, amma milli mənsubiyyətinizi bilmək istəyirəm.

- Düzü milliyyətimi bilmirəm.

- Sizin millətiniz azərbaycanlılardı.

- Necə dediniz?

- Azərbaycan milləti, əzizim, Azərbaycan”...

1903-cü ildə M.Şahtaxtinskiyin redaktorluğu altında «Şərqi Rus» qəzetinin ilk sayı çıxır. 1905-ci il Rusiya inqilabından sonra Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev “Həyat” və “İrşad” qəzetlərinin nəşrinə başlayırlar; 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnalları mətbuat mənzərəmizi zənginləşdirirlər.

XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ictimai fikri əsasən iki istiqamətdə cərəyan edirdi; bir cərəyan ümumtürk dəyərlərinə üz tutur və arxalanırdı, o biri yön Mirzə Fətəli-Zərdəbi realist xəttini davam edərək, Azərbaycanın problemlərini əsas götürən istiqamətdə çalışırdı...

Birinci səmtin ideoloji əsaslarını Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov müəyyənləşdirirdilər. Ə.Hüseynzadənin ilk dəfə irəli sürdüyü üçlük artıq aparıcı qayə kimi səslənirdi: türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək.

Əli bəyin görmək istədiyi ideal şəxsiyyət «islam əqidəli, türk qanlı, Avropa libaslı» olmalıydı. Türk dillərinin urqo-fin (onun təbirincə «uyğur-fin») dillərilə bəzi linqvistik ilgilərinə əsaslanan Əli bəy «Turan» şeirində macarlara poetik müraciətlə üz tutaraq yazırdı:

***Sizlərsiniz, ey qövmi Macar, bizlərə ihvan,
Əcdadımızın müştərəkən mənşəyi Turan.
Bir dindəyiz biz, həpimiz haqpərəstan,
Mümkünmü ayırsın bizi İncil ilə Quran?***

“Vahid türk milləti mövqeyindən çıxış edərək, Ə.Hüseynzadə osmanlı türkləri, azərbaycanlılar, özbəklər, qazaxlar və başqa türk xalqları arasında etnik fərqlərin keyfiyyət səciyyəsinə nəzərə almayaraq «ayrı-ayrı türk xalqlarının müstəqil millət kimi təqdim olunmasını rədd edirdi” (A.Balayev).

Bu romantik, qlobal «türkçülük», daha dəqiq desək, «turançılıq» ilə müəyyən dərəcədə Azərbaycanın romantik şairləri Abbas Səhhətin, Məhəmməd Hədinin, Abdulla Şaiqin, Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavidin, gənc Cəfər Cabbarlının yaradıcı amalları səsləşirdi. Bu şairlərin bir qismi Ə.Hüseynzadənin 1906-cı ildə nəşrə başladığı «Füyuzat» jurnalı ətrafında toplaşmışdı. Təəssüf ki, bu jurnalın ömrü qısa oldu, elə həmin ildə də nəşri bitdi.

Ə.Hüseynzadə bütün türklərin gələcək vahid dili kimi osmanlı türkcəsinin İstanbul variantını görürdü və özü də bu lisanda yazırdı. Yuxarıda gətirdiyimiz sitatdan görünür ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu barədə tamamilə başqa fikirdə idi. Bu iki bir-birinə zidd mövqə Azərbaycanın 1918-20-ci illərdə tarixi müqəddəratında həlledici siyasi olaylarda əksini tapdı.

Əli bəy Hüseynzadə Türkiyəyə gedəndən sonra türk dillərinin unifikasiyası vəzifəsini (Əli bəyin modeli əsasında) 1912-ci ildə çıxan “Şələlə” jurnalı öhdəsinə götürdü. Bu təmayüllərə qarşı çıxış edən görkəmli maarifçi və ədibimiz Firidun bəy Köçərli “osmanlılar”ın səylərini

rusifikatorların cəhdlərilə bir tuturdu; hər iki halda Azərbaycan türklərinin doğma dillərini əritmək, ya yox etməyə yönəldilmiş təşəbbüs sayırdı.

O, sərt ifadələrdən də çəkinmirdi: "Bizim fikrimizcə, belə meymunçuluq faktiki olaraq milli xəyanətdir". A.Balayev yazır: "Ə.Hüseynzadə belə qənaətdə idi ki, tarixdə ümumi din zəminində böyük millətlər dövrünü gəlməkdədir. Bundan çıxış edərək Ə.Hüseynzadə Azərbaycanın "islam aləminin mənəvi və siyasi lideri" saydığı Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmağına çağırırdı".

Bu ideyalar xalqımıza baha başa gəldi. Həm çarizm dönəmində, həm də yetmiş illik sovet hakimiyyəti zamanı, hər şeydən əvvəl, pantürkizm "suçuna", Türkiyəyə qovuşmaq xəyalına görə ittiham başımız üstə «Domokl qılıncı» kimi asılmışdı. Erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı düşmənçilik fəaliyyətlərində, əvvəllər Çar Rus hakimiyyətinə, sonralar sovet iqtidarına mütəmadi ötürdükləri donoslarda Qafqazın ardınca Orta Asiya xalqlarının Türkiyəyə qatılıb böyük Turan imperiyası yaradacaqlarıyla qorxudurdular.

Ə.Hüseynzadənin milli mətbuatımızın mədəni, ədəbi həyatının inkişafında Azərbaycana xidmətlərini heç də azaltmayaraq demək olar ki, belə əhvali-ruhiyyələrin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ildə süquta uğramasında da müəyyən nəhs rolu oldu... Əqidəsi, ictimai-siyasi fəaliyyəti baxımından keşməkeşli ömrünün bir çox dövrlərində Ə.Ağayev (Ağaoğlu) Əli bəylə eyni mövqedən çıxış edirdi.

Bəzən Əhməd bəyi türkcülüyün çılğın təəssübkeşi olmaqla yanaşı, türk aləminin perspektivlərini Avropa dəyərlərinə yiyələnməkdə gördüyünə görə millətçi-kosmopolit adlandırırdılar. (Xatırladaq ki, Əli bəy Hüseynzadə də Hötenin «Faust»unu çevirmişdi, Lev Tolstoya pərəstiş edirdi). Ə.Ağaoğlunun xristianlığın, buddizmin və İslamın təhlilinə həsr olunmuş «Üç mədəniyyət» kitabında bir çox məramlar öz aydın ifadəsini tapmışdır.

Bu iki görkəmli mütəfəkkirin tam antipodu kimi «Molla Nəsrəddin» jurnalının banisi və redaktoru M.C.Məmmədquluzadə çıxış edirdi. Bu məşhur jurnal az qala bir çərək əsr ömür sürdü. Mirzə Cəlilin qeyd etdiyi kimi, «Molla Nəsrəddin»i zəmanə özü yaratmışdı. Həqiqətən də, daha çox estetik prinsiplərə aludə olan elitər «Füyuzat»dan fərqli olaraq, «Molla Nəsrəddin» dövrün ən yaralı, ağırlı mətləblərindən söz açırdı. Həm də əhalinin ən savadsız, geri qalmış təbəqəsinin anladığı dildə danışdı.

Sovet dönəmində bizim ədəbiyyatşünaslıqda belə bir konsepsiya hakim idi ki, iki cərəyan - «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat» istiqamətləri bir-birinin qatı antipodları olmuşlar (bu düzgün idi), həm də «Füyuzat»ın və onun baş redaktorunun fəaliyyəti Azərbaycan xalqına düşmən mövqe kimi səciyyələnirdi (bu isə, əlbəttə ki yanlış idi...)

Müstəqillik bərpa edildikdən sonra bir çox meyarlar kökündən dəyişdi; mətnlərlə tanış olmağa başladıq. «Füyuzat» müəlliflərinin həqiqi məqsədlərini də izləyə bildik və gördük ki, onların fəaliyyətində Azərbaycan xalqına qarşı heç bir düşmənçilik olmamışdır. Əksinə, onlar öz xalqına xidmət etməyə çalışıblar, sadəcə anladıkları tərzdə. Və belə fərdi yanaşmalarına görə onları ittiham etmək olmaz. Bu iki jurnalın mühərrirlərinin arasında da şəxsi qarşıdurma olmamışdır. Ə.Hüseynzadə «Molla Nəsrəddin» və «Dəbistan» məqalələrində qarşıya belə bir ritorik sual qoyur, qəribə deyilmi ki, narahat, səksəkəli, kədərli zəmanədə «Molla Nəsrəddin» kimi gülməli, lağlağıyla dolu məzəli dərgi çıxır? Və özü sualını

cavablandırır: daha dərinə varsan, dərginin materiallarında Qoqolun, Sviftin, Dikkensin yanğılı, acı gülüşünə bənzər kədəri sezmək olar. «Molla Nəsrəddin»in qəlbi dərdlə, hüznə doludur.

«Molla Nəsrəddinə təşəkkür» adlı başqa məqaləsində Ə.Hüseynzadə heyifsilənir ki, «İbrahimbəyin səyahətnaməsi»ni illüstrasiyalarla əyani-ləşdirmək fürsətini vaxtilə fövtə vermişdir (axı Əlibəy həm də rəssam idi); bu vəzifəni «Molla Nəsrəddin»in həyata keçirməsindən məmnunluğunu bildirir, jurnala təşəkkür edir, - yəqin jurnalda Marağayinin «Səyahətnamə»dən qaynaqlanan karikatürü nəzərdə tutur; «Molla Nəsrəddin»in köməkliyi ilə bu kitabın işıq üzü görəcəyinə ümid bəslədiyini söyləyir.

Bu misallar Azərbaycan mədəniyyətinin iki böyük xadimi arasında qarşılıqlı hörmətə dəlalət edir.

Burada artıq günümüzün başqa problemi meydana çıxır. Bəzi müəlliflər “Füyuzat”çılara səmimi rəğbət bəsləyərək, “Molla Nəsrəddin” xəttini də danmayaraq, çox subyektiv nəticələr çıxarırlar. “Molla Nəsrəddin”in və “Füyuzat”ın arasında heç bir fərq olmadığını sübut etməyə cəhd göstərirlər. Bu isə yanlış qənaətdir. Mirzə Cəlillə Əlibəyin arasında şəxsi nəzakətli münasibətləri nəzərə almaqla, deyə bilərik ki, “Füyuzat”ın və “Molla Nəsrəddin”in ictimai-ədəbi yönələri və linqvistik prinsipləri kəskin fərqlidir. Bu polemik münasibət ilk növbədə dillə bağlıdır. Bu gün biz jurnalların bütün sayları ilə tanış ola bilərik, - şükür ki, “Molla Nəsrəddin”in latın qrafikasıyla cildləri çıxmışdır, rəhmətlik Ofelya Bayramovanın zəhməti sayəsində “Füyuzat”ın da bütöv komplekti nəşr edilmişdir. “Molla Nəsrəddin” yazılarında hər şeyi asan, əngəlsiz anlayırıq. Di gəl ərəb-fars lüğəti olmadan Ə.Hüseynzadənin dərin fəlsəfi mətnlərindən baş aç.

Bu qiyabi mübahisədə Mirzə Cəlil mövqeyinin düzgünlüyünü zaman özü sübuta yetirdi. Bunu Ə.Hüseynzadə özü də ona xas olan alicənablıqla, əsl ziyalı nəcabətiylə etiraf etdi. İyirminci illərdə görüşərkən o, köhnə “opponentinə” üz tutaraq “yaxşı yazırsınız” deyir və fikrini təşbehlə açıqlayır: “Top yuxarı sıçrasın deyə, onu gərək yerə vurasın”. Yəni gərək torpaqdan, xalqdan, canlı dildən qidalanasan...

Mirzə Cəlil dərginin ətrafında demokratik düşüncəli realist ədibləri birləşdirə bildi və bu parlaq dəstə sonralar ədəbiyyatşünaslar tərəfindən “Molla Nəsrəddin məktəbi” kimi müəyyənləşdirildi. Bu sırada Mirzə Cəlilin yanında şairlərdən Mirzə Ələkbər Sabiri, Əliqulu Qəmküsarı, Əli Nəzmini, Salman Mümtazı, nasirlərdən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi, Məmməd Səid Ordubadını, publisistlərdən Ömər Faiq Nemanzadəni, Üzeyir bəy Hacıbəyli (gələcəyin böyük bəstəkarını) görürük.

“Molla Nəsrəddin”də M.Ə.Sabirin nadir istedadı qol-qanad açdı və jurnal özü də Mirzə Cəlillə yanaşı, populyarlığını xeyli dərəcədə bu böyük satirik şairimiz sayəsində qazanmışdır.

“Molla “Nəsrəddin”in toxunduğu kəskin sosial və milli məsələlərin nəhəng və rəngarəng mənzərəsində dil problemlərlə yanaşı, Azərbaycan identifikasiyası, Azərbaycan-türk özünüdərk məsələsi mühüm yer tutur.

Bu mövzuda xeyli məqalələrin sırasında Mirzə Cəlilin “Azərbaycan” essesi xüsusi fərqlənir. Mən Mirzə Cəlilin özü bu səpgili mətnlərini belə adlanırmasa da, onları tipik esse sayıram, çünki məhz bu janrın fikir və üslub sərbəstliyini əks etdirir. Beləliklə, Mirzə Cəlil XX əsrin ikinci yarısından üzə bəri çağdaş ədəbiyyatımızda mühüm yer tutan esse janrının da banilərindən sayıla bilər. Bu essesini yazıçı acı harayla başlayır:

“Ax unudulmuş vətən, ax yazıq vətən!

Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fələklər bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular.

Bəs sən hardasan, ay biçərə vətən?!”

Müəllif özü-özünə ən adi suallar verir, mənim anam kimdir? Dilim nə dildir? Vətənim haradır?

Özü də cavablandırır:

“Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi”. Dilim “türk-Azərbaycan dilidir”. Vətənim “Azərbaycan vilayətidir”.

Ədib vətəninin coğrafi həuddlarını cizgiləyir. “Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökumətinin daxillərindədir...”

Ardınca Mirzə Cəlil bu söhbəti açmağının səbəbini açıqlayır: Tiflisdə Müsəlmanların Milli Komitəsində «bir məsələyə baxıldı ki, aya, bizim bu məclisdə nə dil ilə gerek müzakirə olunsun... Axırda belə qərar qoydular ki, türk dili müəllimlərinin... çoxusu türkcə danışmağı yaxşı bacarmır, bu səbəbdən də bunlara izin verilsin ki, rusca danışsınlar...»

Felyeton yanıqlı nidalarla tamamlanır:

«Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarım, ay keçəpapaq xoylu, meşkinli, sərəbli, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, mərəndli, gülüstanlı qulli biyaban vətəndaşlarım, ey ərdebilli bəradərlərim! Gəlin, gəlin, gəlin, mənə bir yol göstərin!.. Axır dünya və aləm dəyişdi, hər bir şey dağılıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, haradır bizim vətənimiz?!”

Gəlin, gəlin, ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq oğulları! Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar?! Niyə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan qardaşlarım?»

O taylı-bu taylı Azərbaycanın vahid vətən kimi qavranılması Mirzə Cəlilin nəsr, səhnə əsərlərinin, publisistik yazılarının, esselərinin ana xəttidir. Təbrizin qana qəltan olduğu günlərdə Mirzə Cəlil yazırdı: «Bu gün böyük millətin yurdu, onun vicdanı, onun yaşamaq haqqının özü təhlükə altındadır. Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Yekə bir millətin dili, namusu, hüququ, vətəni təhlükədədir. Hər kimin ürəyində bir cüzi namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axitmalı qanımız, ehsan etməli pulumuz varsa, gözümüzün qabağında ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmgahı durur...»

Ana dili problemi daima ədibin diqqət mərkəzindədir. 1906-cı ildə «Molla Nəsrəddin»in ilk saylarının birində də bu barədə yazırdı:

«O zamandan ki, hürriyyət və hüquq uğrunda dava başladı, bir müsəlman məclisi olmadı ki, «obrazavonni» müsülmanlardan biri durub deməsin: hökumət qoymur balalarımızı öz dilimizdə oxudaq. Yaxşı, tutalım buna hökumət izin vermir, amma öz dilində danışmağı, öz dilini sevməyi kim sizə qadağan edib axı?»

Bu məsələlər Mirzə Cəlilin dostu və silahdaşı Ömər Faiq Nemanzadəni də düşündürürdü; Ö.Faiq M.C.Məmmədquluzadəylə bir yerdə jurnalın təsisçisi olmuş, çiyin-çiyinə çalışmış, Mirzə Cəlildən beş il artıq ömür sürmüş, 37-ci ildə repressiya qurbanı olmuşdur.

«Mən kiməm?» adlı məqaləsində Ömər Faiq belə bir səhnəni canlandırır: rusdan ya gürcüdən milliyətini soruşsan, cavab alırsan «rusam», ya

«gürcüyəm», türk isə həmin sualı barəsində «şamaxılıyam», «marağalıyam», ya «qafqazlıyam», «iranlıyam», ya da «sünnüyəm», «şiəyəm» deyir. Müəllif bundan rəncidə olaraq soydaşlarını qınayır: «Hə, ey türk! İstər darıx, istərsə karıx, yaxandan əl çəkən deyiləm. Sən hər şeyi öyrənmək istədiyən halda niyə bircə zadı - yəni özünü bilmək istəmirsən, niyə öz varlığından, öz vücudundan, öz soy və nəslindən xəbərin yox? Niyə sənə «Kimsən?» dedikləri vaxt həqiqi cavabında aciz qalırsan? Niyə sadəcə deyə bilmirsən ki, mən türkəm. Niyə deyə bilmirsən ki, şiəlikdən, sünnilikdən, babılıqdan əvvəl sən türk idin. İndi də türksən və bundan sonra da türk qalacaqsan.

Sənin bu türklüyünə nə şiəlik, nə babılıq, nə də dinsizlik mane ola bilməz. Sən ey türk! Nə əqidədə, nə məsləkdə olursan ol, həmişə türksən. Sən gərək biləsən ki, dünyada hələ şiə, sünni, babı, şeyxi adları yox ikən sən var idin. İslamiyyət Ərəbistan qumluqlarında doğmadan əvvəl belə sən Altayın ətəklərində ətrafın gözəlliyinə tamaşa edib zövq alırdın».

Üzeyir bəy Hacıbəyli də «Dil» felyetonunda bu mətləbə toxunur:

«Bizim bir nəfərimizdən sor ki,

- Sən kimsən? Deyər: müsəlmanam.
- Hankı millətdənsən?
- Müsəlman millətindən.
- Nə dinindənsən?
- Müsəlman dinindən.
- Nə dili danışırısan?
- Müsəlman dili».

Göründüyü kimi, milli mənlilik duyumu, «milliyyət», «dil» anlamı ilə dini mənsubiyyəti fərqləndirmək vacibliyi o dövrün mütərəqqi mətbuatında dəfələrlə vurğulanıb.

XX əsrin başlanğıcında «Şərqi Rus» qəzetinin redaktoru, ünlü qələm sahibi Məhəmmədəğa Şahtaxtlı xalqın və dilin adlandırılmasına öz yanaşmasını belə bildirdi: «Zaqafqaziya müsəlmanlarının azərbaycanlı, onların dilini isə Azərbaycan dili adlandırmaq yerinə düşərdi.

Azərbaycan Zaqafqaziyasının hissəsidir və onun əhalisi türklərdir. Həm Şərq yazıçıları, həm də Avropa coğrafları bu əhalini məhz Azərbaycan türkləri adlandırır. Gündəlik həyatda xalqın, ya dilin adını iki kəlməylə demək ağırdır... Odur ki, Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı adlandırmaq və «Zaqafqaziya türkcəsini «tatar» əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmaq məqsədəuyğundur».

Kökləri uzaq keçmişlərdən rişələnən ana dilinin qorunması, milli özünütanımanın formalaşması problemi XX əsrdə də eyni cür aktual idi və XXI yüzilliyə də keçdiyi göz qabağındadır.

Qədim Orxon yazılarında həkk edilən «acı giley» XX əsrin başlanğıcında publisist Salman Mümtazın «Qul» məqaləsilə də səsleşir. O yazır ki, vaxtilə Ayxan, Günxan, Ulduzxan, Dənizxan, Oğuzxan, Laçın, Tərlan, Toğrul, Aydın, İldırım, Arslan, Elcan, Uğurlu kimi gözəl adları yaşadan türklər onları yadırgayıb balalarına ərəb adları qoymağa başladılar, həm də «qul» sözünü calamaqla - Əliqulu, Həsənqulu, Qulaməli, Əbdülhəsən və s.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasıyla başqa təhlükəyə məruz qaldıq, ruslaşmaya uğradıq; milli soyadlarının axırına «ov», «yev», «skiy» kimi sonluqlar əlavə olundu (bu halın qarşısı indi də alınmamışdır).

Yüz ildən artıq dövr keçsə də, o vaxt ən qabaqcıl ziyalılarımızın qaldırdığı problemlərin çoxu bu günün də aktualdır.